

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

СУЩНОСТ И СТРУКТУРА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ПОНЯТИЕ СИМВОЛ

НАДЯ МАТЕЕВА

Катедра „Обща, генетична и експериментална психология“

Надя Матеева. СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ СИМВОЛ

В нынешние времена символы, их исследование и применение, имеют чрезвычайно важное значение в обыденной жизни человека. Их роль при исследовании мышления и воображения человека уже не игнорируется и становится все более значимой. В большой степени этот факт обусловлен тем, что мир, в котором мы живем, составлен из образов. Современные интерпретации древних мифов и зарождение новых таких способствует пониманию ценности символов. В действительности, символы находятся в центре современной образной жизни, которая нас сопровождает везде в нашем ежедневии – от маленького и большого экрана, интернета и куда-бы еще небыло. Они в большой степени раскрывают тайны нашего неосознанного психического содержания, ведут к самой скрытой сущности наших действий и открывают сознание человека для неизвестного и бесконечного. Цель настоящего исследования – сделать основной анализ различных взглядов на символы в теоретическо-историческом плане так, чтобы создать базу для исчерпательного обхвата, обособления и систематизирования символов в группы сообразно их происхождения, форм применения; освещение процесса символизации и определение роли символов в детерминации разных сфер человеческого поведения.

Nadya Mateeva. ESSENCE AND STRUCTURE OF THE PSYCHOLOGICAL CONCEPT SYMBOL

Symbols, their study and usage, have extremely important meaning in people's life nowadays. Their role and function in research of people's thinking and imagination become more and more important. To a certain extent this fact comes from the present world of images, which we live in. The modern interpretations of ancient myths and the formation of present myths contribute to understanding the importance of symbols. In fact, symbols are in the middle of present imagery life,

which surrounds us everywhere at our daylife – at TV screen, at cinema, on internet and everywhere else. Symbols, to a big extend find the secrets of our unconscious psychic content, and lead us to the most intimate nature of our actions and open human conscious to unknown and endless places. Our investigation has its goal to make a basic theoretical and historical analyse of studies at symbols with a view to create a fond of exhaustively cover, differentiation and systematization of symbols in groups according to their background and different forms of application, brithening the process of symbolization and defining the role of symbol in determination of human behavior in different spheres of practice.

ВЪВЕДЕНИЕ

Изследването на *процеса на символизация* като индивидуален акт на съзнанието има важно значение за задълбочаване на неговото разбиране, както и за обяснението на много фактори и прояви на човешкото поведение.

Формирането и интерпретацията на символите са от интерес за много дисциплини – история на цивилизациите и религиите, лингвистика, културна антропология, изкуствоведска критика, психология, медицина и др. Към този списък могат да се добавят и съвременните техники на маркетингова култура, различни форми на пропаганда, методи за въздействие в политиката и т.н. На практика се оказва, че всички науки за човека и изкуствата, и техниките, произлизащи от тях, срещат по пътя си символи. Различният научен ъгъл при разчитането на загадките, които символите поставят, подпомага разбирането на сложната им природа. Но въпреки че символите събуждат изследователски амбиции и интерес в различни научни области и полета, те са научен обект най-вече на психологията, защото символът и процесите на символизация са типично психични факти.

Благодарение на многообразните си функции символът има важна роля при човешкото мислене и въображение, а употребата му в човешкото всекидневие все повече се разширява. На този факт до голяма степен се дължи значимото място, което заема изучаването на символа в съвременните научни изследвания. Интерпретациите на древните митове и зараждането на модерните също допринасят за осмисляне на ценността на символите. Същност символите се намират в центъра на човешките практики. Те до голяма степен водят към безсъзнателното психично съдържание и най-скритата същност на човешките действия и помагат за структурирането на човешкото съзнание.

Предмет на настоящата разработка е понятието символ от гледна точка на значимостта му като психичен факт. Символът в различни психологически школи, анализът на различните научни лутания и проблематизации също са част от предмета на проучването. Този анализ е основа за синтезиране и задълбочаване на представата за природата на символа, както и за смисъла на човешката практика символообразуване.

Обект на работата са конкретни психологически теории и практики, изследващи символа. Става дума за търсенията и разбиранията на символа през

призмата на базови школи в психологията като психоанализата, аналитичната психология, когнитивната психология.

Основна цел на изследването е теоретично-исторически анализ на възгледите за символа и процесите на символизация в контекста на психологическите школи и течения, превърнали този психичен код в предмет на интерпретация. Това ще бъде основа за по-нататъшно систематизиране на символите по типове според техния произход и форми на приложение.

ОБЩИ ПСИХОАНАЛИТИЧНИ РАЗБИРАНИЯ ЗА СИМВОЛИТЕ

Стартова точка в типично психологическото изследване на символа откриваме в творчеството на Зигмунд Фройд. Може да се каже, че той полага основата на изследването на символите. Психоанализата като метод за изследване на човешката психика се основава върху разбирането, че зад различните човешки поведения, често обяснявани като *символни действия*, се крият различни, труднодостъпни за осъзнаване фактори. Тяхното изследване подпомага разбирането на процеса на символизация. Той също се базира върху разбирането за значенията на символите от безсъзнателните процеси и техните динамични отношения със съзнанието. Голяма част от тези несъзнавани фактори се оформят в човешката психика още в най-ранно детство и по-късно служат като модели за справяне с различни задачи. Тези модели задават у хората определени очаквания към поведението на околните и често определят цялостното им възприемане и преживяване на различни ситуации. Според психоанализата психиката ни по принцип използва такива модели, като в нормални условия те се променят от съзнанието и от реалистичната ни преценка относно ситуацията и възможностите ни. Под натиска на силен стрес или травматични събития обаче психиката е склонна директно да актуализира подобни несъзнавани модели, които не се съобразяват със съзнаваните и рационални мисловни процеси – например инфантилни модели за задоволяване на определени потребности, не-реалистични вярвания и убеждения, отказ и неприемане на реалността и др.

Изследването на тези процеси полага основата на психоаналитичното разбиране за символите и начините, по които хората ги използват във всекидневното си. С необичайна проникателност Фройд превежда посланията на безсъзнателното на езика на съзнанието посредством *символите на психичната дейност*. По този начин той помага за разгадаването на много неразбрани до тогава душевни феномени.

Още в ранните си творби, представяйки свои случаи, Фройд показва разбирането си, че всички душевни феномени на един човек образуват вътрешно единство¹. Душевният живот е структурирана цялост и всичко в него е взаимо-

¹ Фройд, З. Въведение в психоанализата. – В: Изследвания върху хистерията. С., Наука и изкуство, 1990.

свързано. Според него, който намери **ключа на символите** към тази цялост, може да разбере и обясни всеки детайл. Това понятие за цялост Фройд идентифицира с безсъзнателното. Следите от безсъзнателната човешка дейност той предлага да се търсят успоредно в поведението както на здравите, така и на индивидите с различни проблеми.

Първоначално Фройд работи с методите на хипноза и сугестия, но постепенно ги замества с методите на свободно асоцииране, които също оказват влияние при изследването и разбирането на човешките символи. Започва, вместо да приспива своите пациенти, да ги предразполага да разкриват в будно състояние всичките си мисли и чувства, като не си позволява нито да ги критикува, нито да ги поправя. Оказва се, че колкото по-открито те споделят своя вътрешен душевен живот, толкова повече терапевтът може да се вживее в техните истински проблеми и конфликти и да открие **значението на символите**, които те влагат в твърденията си.

При използване на метода на свободните асоциации Фройд установява, че неговите пациенти започват да разкриват и своите сънища. Така той стига и до идеята за тълкуването на сънищата. Успява да анализира много свои собствени сънища и такива на своите пациенти, като установява, че сънят и символите от безсъзнателното, скрити в него, са много показателни за личността на сънуващия и за неговата настояща житейска ситуация. Показва, че чрез адекватна **интерпретация на символите**, скрити в сънищата, се добива информация за душевната конституция на сънуващия.

Психоаналитична интерпретация на символите в сънищата

Теорията на Фройд за сънищата тръгва от предпоставката, че всеки сън е халюцинаторно **символно осъществяване на** инфантилни **желания**, предимно от сексуален характер. Според него същинският двигател на съня е нагонен порив, който принадлежи към сексуалността. Пряк повод за сънуването може да бъде емоционално значимо събитие от деня. Това преживяване мобилизира стари нагонни преживявания от детството, скрити дълбоко в безсъзнателното. Нагонният импулс търси отреагиране и го намира в различни образи на желанията на човека по време на сън. Обикновено сънуващият си спомня много малка част от съдържанията на съня и действителните му мисли трябва да се изведат допълнително от неговия разказ. Сънищата обикновено на пръв поглед са нелогични, несвързани, мъгляви и многозначни и именно затова и трудноразбираеми, и да успеем да разкрием смисъла на символите, скрити в тях чрез тълкуване, е голямо изкуство.

Фройд вижда в съня „дарския път към безсъзнателното“² и го сравнява с втори език, който трябва да се преведе на обичайния език на съзнанието. Материалът на съня, произлизащ от несъзнаваното, се деформира и видоизменя

² Фройд, З. Увод в психоанализата. С., Евразия, 1997, с. 139.

по време на сънуване. Начините, по които става тази промяна, Фройд описва чрез различни процеси на работа на несъзнавания душевен живот. По време на сънуване Фройд говори за процеси на разместване, сгъстяване, обръщане в противоположното, които символизират различни съдържания от психичната реалност на сънуващия, а текстът на съня се превръща в трудна за разгадаване многозначната задача. Изопачаването на нагонните желаниа в съня Фройд отдава на психичната цензура, през която преминава тази част от съня, която стига до съзнанието ни. Моралните норми и заучени ограничения от човешкия Свръхаз от своя страна принуждават съдържанието на съня да се маскира, за да премине през прага на това, което осъзнаваме. Затова при тълкуването на сънищата е важно да се разкрият първоначалните подтици, намерили в символна форма достъп до съня.

Безсъзнателното съдържание често според Фройд се проявява в сънищата като скрита форма на едиповия комплекс. По този начин **Фройд първи прави съня и тълкуването на неговите символи предмет на научното изследване**. На базата на тези си открития той разкрива и произхода на т. нар. „случайни грешки“³, които според него **също притежават много символни характеристики**, идващи от безсъзнателното. Сред грешките фигурират функционални заблуди от психичния живот като забравяне, грешки при писане и говорене и т.н. Оказва се, че при осъществяването на тези грешки човек иска да извърши нещо, но това, което иска, изобщо не се случва и по време на действието се намесва някакъв, смущаващ желанието му, външен фактор. Фройд обяснява този процес, като казва, че съзнателният импулс се разстройва от безсъзнателно регулиране. Така възниква компромис между намерението на съзнанието и нагласата на несъзнаваното – грешките и сънят са взаимодействия на двете основни психични инстанции, така че чрез **тълкуването на техните символи** може да се добие пълно прозрение за мотивите на човешкото поведение. Като цяло сънищата имат скрито съдържание, което е представено чрез символи.

Символи в психосексуалното развитие

Когато Фройд развива своята теория за сексуалните нагони, отново използва символите за обяснение на етапите на психично развитие и отношението им към психичното функциониране на зрелия индивид. Според тази теория детето започва своето душевно развитие, търсейки и намирайки удоволствие с цялото си тяло⁴. По-късно центърът на удоволствието се установява в някои от неговите органи според фазата на психосексуално развитие. По-късно, през функционирането на зрелия индивид, тези етапи се проявяват под формата на различни символи в поведението. В зависимост от начина на преживяване на

³ Пак там, с. 17, 33, 52.

⁴ Фройд, З. Аз и То. С., Евразия, 1997, с. 155.

определените етапи на развитие – спокойното преминаване или появата на различни травматични събития, у поведението на човека се формират различни **символни прояви** (смучене на пръста, различни прояви на прекалена чистоплътност или занемареност и др.), които говорят за евентуалните проблеми в различните етапи по време на развитието. През първия етап удоволствието се възприема главно чрез устата посредством функцията за приемане на храната – или т. нар. орална фаза в организацията на либидото. След това се развиват навичките за чистоплътност и регулираното задържане и изхвърляне на детето, по време на които то изпитва удоволствие, или аналната фаза от развитието. По време на фалическата фаза момчето се гордее със своя пенис и открива липсата му при момичетата. Това развива мъжките качества на експанзивност и момичешката естествена „завист към пениса“. През едиповата фаза момчето възприема бащата като съперник пред любовта на майка си и извършва най-различни символни действия за неговото отстраняване. Аналогична е и ситуацията при момичетата – желание за обсебване на родителя от срещуположния пол и отстраняване на този от същия пол. Когато детето преодолее тази фаза, може да постигне здраво порастване и съзряване. **Символната фиксация** или регрес към някоя от тези фази кара възрастния, но непреодолял я успешно индивид, постоянно да се завръща към нея под една или друга форма.

Психоаналитични символи при филогенетично развитие на хората

От психотерапевтичните сеанси Фройд се насочва към разбиране на психичното развитие на човечеството не само в онтогенетичен, но и във филогенетичен аспект. Това за него се оказва също толкова важно, колкото и разбирането на отделните индивиди. Донякъде провокиран и от интересите на Юнг към етнологията, той прави опит да сравни психичния живот на невротика с този на първобитните народи. Като резултат от това изследване се появява книгата „Тотем и табу“⁵, която по-късно повлиява ученията на етнологията и религията.

В живота на първобитните народи има две явления, които дълго време са предмет на етнологични проучвания. Става дума за това, че с думата тотем се бележи фактът, че примитивните племена **превърщат в символ** и почитат дадено растение, животно или дори материален обект, сякаш е божество. Членовете на племето се определят съответно като деца на тотема. Ако тотемът е животно, то не трябва нито да се убива, нито да се яде и само веднъж в годината тази забрана се сменя. Тогава съответното животно се убива и това бива отбелязано с необуздано веселие. Идеята на тотемизма е разпространена по целия свят и вероятно е в основата на съвременната религия.

Също толкова важно е табуто – вторият феномен, който Фройд се опитва да изясни психоаналитично. Според законите на първобитните народи членовете на един род не бива да се сношават помежду си, а избират жени от друг

⁵ Фройд, З. Тотем и Табу. С., Миряни, 2005.

клан или род. Когато някой престъпи законите, бива строго наказан. Табуто също символно забранява достъпа до определени местности, ястия, авторитетни личности и т.н. Животът на племената е ограничен от твърде много заповеди и забрани. Табуто има голяма сила във всички области на живота⁶.

Фройд предполага, че може да свърже двата феномена, прилагайки теорията на едиповия комплекс в етнологията. Там, където има забрани, има и желаниа, които трябва да бъдат ограничавани. Само защото дивакът желае своята майка, сестра и т.н., табу трябва да му забрани да удовлетвори своите желания. Подобни табута се прилагат също и при културните народи, на момчетата по време на едиповата фаза от тяхното развитие, и точно заради това Фройд намира двете събития за сходни.

Подобно и при тотемизма Фройд приема, че *тотемът е символ на бащата*. Следователно законите на тотема се преформулират така, че в културните семейства „бащата не може да се убива и само веднъж в годината тази забрана се снемат“.

Фройд започва да изследва тези събития, бележещи началото на обществения живот. Той конструира предполагаемото начало на човешкия морал и религия, използвайки идеи на Дарвин. Според тези идеи първобитното човечество живеело в племена, подчинени на строг и тираничен баща на племето. Той обсебил всички жени, кастрирал и изгонил своите синове, които след това се обединили, за да го убият. След постъпката си те изпаднали в разкаяние и чувство за вина, защото по амбивалентен начин толкова силно мразели бащата, колкото и го обичали. Завладени от чувството на вина, те се обединили около повелята да не пожелават жените, заради които извършили това престъпление, и така възникнало табуто за кръвосмешението. Те почитали мъртвия баща, приемайки за тотем едно животно, което трябвало да остане неприкосновено. Веднъж в годината те символично повтаряли своето злодеяние, което сплотявало братския съюз, но едновременно с това засилвало чувството им на вина.

Според Фройд многократното повтаряне на такива травматични събития в първобитните племена е оставяло следи под формата на различни скрити символи във формирането на човешката психика. Така едиповият комплекс при децата не е само продукт на онтогенетичното им развитие, но и първичен поведенчески образец. Фройд използва тази работна хипотеза, за да покаже, че учението е релевантно както на етнологията и религията, така и на биологията на човека.

Нагони и символи

По-нататък Фройд продължава развитието на психоанализата в учението си за нагоните. Той развива идеята за дуалистично тълкуване на душевния живот на човека като противопоставяне и взаимодействие на две противоположни нагонни сили, които приемат митологична форма. Става дума за двата ос-

⁶ Фройд, З. Психология и религия. С., Евразия, 1994, с. 298.

новни нагона, за които Фройд говори – нагон към живота и нагон към смъртта, *представени символно в психоанализата* като Ерос и Танатос⁷. Тези нагони често се проявяват под различни символни форми в човешкото поведение. В „Отвъд принципа на удоволствието“ Фройд развива идеята, че не принципът на удоволствието е най-дълбоката и основополагаща психична мотивация, както е твърдял по-рано, а тенденцията към повторение на минали състояния. Постулирайки нагона към смъртта, Фройд описва и формите на неговата изява в човешкото поведение. Според него той работи незабележимо във вътрешността на човешките същества, като създава т.нар. първичен мазохизъм. За да се преустанови това саморазрушение, разрушителната енергия се насочва навън като проява на агресия или садизъм. Ако тези агресивно-садистични стремежи при човека се ограничават по пътя на възпитанието и културата, те отново се насочват навътре и възниква т.нар. вторичен садизъм. Като проява на вторичен садизъм може да се разглежда например съвестта.

Въпреки това Фройд успява да види надежда във влиянието на Ерос, който представлява утвърждаващите живота сили и състояния. На Ерос приписваме способностите да обединява противоположности, да възприема красивото и да опознава истината. Фройд определя сексуалността като проява на Ерос, който не само води един към друг сексуалните партньори, но също постига синтеза на различията в човешките мнения между индивидите и групите. Така индивидуалният и колективният живот се представят като съвместяване и противопоставяне между Ерос и Танатос.

Важно за Фройд се оказва и изследването на културното развитие, и това, дали и доколко е успяло да овладее разрушаването на съвместния живот от човешкия нагон към агресия.

Символите в топографския модел на Фройд

Заедно с учението за нагоните Фройд преминава и към разчленяване на човешката личност, като символно ги разделя на областите То, Аз и Свъръхаз*. По този начин Фройд създава модел за личност, който се доказва не като теоретично, но и като практически плодотворен. То обединява нагоните и страстите, които като естествени сили на тялото водят човека в живота. Аз-ът се образува от пластове на То, където сблъсъкът с носещия опасности външен свят изисква съзнание и предпазливост. Тогава Аз-ът се проявява като относително самостоятелна душевна функция. Фройд смята, че тази автономия не

⁷ Фройд, З. Аз и То. С., Евразия, 1997, с. 102.

* Фройд, З. Нови вводни лекции по психоанализа. С., Евразия, 1995 – Фройд използва за обяснение на теоретичните си хипотези и изследвания обикновени думи от всекидневния език (То, Аз, Свъръхаз), а не сложни термини и латински наименования (Ид, Его, Суперего), за да звучат разбираемо за пациентите му, затова и ние в нашата работа приемаме и спазваме неговата терминология.

е твърде широка, понеже То подхранва Аз, а чрез това до голяма степен определя неговите възприятия и волеви действия. Освен това в определена степен Аз действа в служба на То, като се осъществяват неговите скрити желания⁸. От инстанцията Аз възниква и Свръхаз-ът, на който могат да бъдат приписани функциите на идеала за Аз и съвестта. В Свръхаз се намират и нормите, и ценностите, които детето е усвоило в хода на социализацията. Тук се съдържат в една символна форма образите на родителите и други авторитетни фигури, към които Аз през целия си живот се стреми като към идоли. В подобна ситуация за Аз е много важно съгласието на Свръхаз-а. Това съгласие се оказва много по-ценно дори от одобрението или неодобрението на близките. Освен това Свръхаз-ът поема колективните правила и насоки и в определена степен символизира обществото и културата във вътрешния свят на индивида⁹.

Фройд смята, че То функционира според принципа на удоволствието¹⁰ – т. е. всеки импулс търси незабавно задоволяване. Този принцип доминира при безсъзнателното, сънищата и симптомите, но също така функционира и в съзнателната, рационална част на психичния живот. Задоволяването на някой импулс често причинява фрустрирането на друг импулс.

Принципът на реалността¹¹ се намесва в психичното функциониране много рано, вероятно от началото на живота. Този принцип представлява потребността да се балансират импулсите от гледна точка на реалността, така че да се максимизира задоволяването в дългосрочен план. Той тласка развитието на Аз, което включва съзнателната, рационална част на личността. По този начин психоанализата разглежда рационалността като следствие от фрустрацията и дори и в най-доброто ранно детство има достатъчно фрустрация, за да задейства принципа на реалността, най-малкото заради биологичната природа на човешките същества.

Най-важна функция за развитието на детето оказват неговите родители, а чрез символното интернализиране на техните образи и изисквания в съзнанието на детето то развива способност да се бори със съвестта си, а не с родителите си, което само по себе си е огромен скок в развитието на неговата собствена независимост. Това, че Свръхаз-ът е резултат от реални преживявания с реални субекти, обяснява факта, че хората понякога се чувстват виновни за неща, за които не би трябвало, и обратно – не се чувстват виновни за неща, за които би трябвало да се чувстват така. Освен това съществува и положителна част от Свръхаз-а, която включва в себе си идеалите и стремежите, които са били интернализирани. Повечето хора имат повече от един Свръхаз, като всеки от тях се дължи на интернализацията на образите на различни хора с различни стандарти и ценности, а често тези интернализирани образи могат да са в конфликт по между си.

⁸ Фройд, З. Аз и То. 1997, Евразия, с. 153.

⁹ Пак там, с. 56.

¹⁰ Пак там, с. 70.

¹¹ Пак там, с. 70.

Аз-ът има за задача да опосредства импулсите, идващи от То, Свръхаз-а и изискванията на реалността.

Тези три инстанции се намират в постоянно взаимодействие, но едновременно с това между тях възникват и множество дисонанси, дължащи се на различни фактори. Една от предполагаемите причини за тези противоречия се крие във факта, че развитието на Свръхаз изостава в сравнение с промените на Аз. Например в Свръхаз-а на съвременния цивилизован човек все още се съдържат много съставки от архаични или древни ценности и норми. В този смисъл към най-значителните постижения на човечеството принадлежи преобразуването на символите на културата като съдържание на Свръхаз-а.

Отношението „съзнавано–несъзнавано“ изцяло прониква при душевните инстанции То, Аз и Свръхаз. То е несъзнавана инстанция, която отчасти може да бъде осъзната. Аз и Свръхаз също имат несъзнавани части, които психоанализата се стреми да издигне до съзнанието. Затова на практика се оказва, че основната мисия на психоанализата е разширяването на съзнанието във всички зони на личността посредством тълкуването и анализирането на езика на символите, скрити в човешкото безсъзнателно.

Въз основа на определени открития в медицината и психопатологията Фройд прави широкообхватни изводи не само за природата на отделния индивид, но и за съответната ѝ обществена форма. Още в „Масова психология и анализ на Аз-а“ той се опитва да изясни преобразуването на човека в масовите институции и за тази цел избира двете основни масови институции – Църквата и войската. В изследването си Фройд открива либидна връзка на принадлежащите към масата с техния водач. Той обяснява тези процеси с индивидуалните Аз-идеали, със своя водач като персонифициран и колективен Аз-идеал, като всеки в известна степен участва в престижа на водача. С това Фройд обяснява и общото мислене и действие на иначе антагонистично настроените индивиди в общата институция. Внасянето на либидото в личността на водача действа за общото намаляване на страха. Когато водачът липсва, отново настъпват страх и паника, които действат напълно дезорганизиращо. *Символното приемане* на водача за праотец, доближащо го до образа на божество и отстъпващо му дори функциите на съвестта – каквото той повелява се приема без проверка за правилно, според Фройд има огромно значение за индивидите от общата институция. С нарастването на броя на индивидите масата увеличава своята динамичност и сила, а според характеровата структура на своите водачи тя може да действа конструктивно или деструктивно.

Основните психотерапевтични методи, които Фройд използва – като методите на свободните асоциации, анализа на сънища, анализа на защитните механизми, които хората използват във всекидневното си, и др., – се основават главно на психотерапевтичната работа със символите и процесите на символизация.

Обобщено психоаналитично виждане за символите и тяхното приложение

Според психоанализата безсъзнателните съдържания стоят в основата на съзнателното ни мислене и поведение. Безсъзнателното и неговите символи се разглеждат като от психичен конфликт между инстинктите, фантазиите и реакциите на околните, както и ограниченията на реалността. Психичният конфликт, възникващ въз основа на тези факти, е неизбежна част от развитието на индивида, но някои конфликти пораждаат прекомерен натиск върху психиката. Този вид психична травма остава в нашата психика във вид на различни скрити форми, за които разбираме и можем да въздействаме единствено чрез различните прояви на *езика на символите*.

Понякога конфликтът предизвиква постоянни симптоми и пречи на адекватното функциониране на индивида. Тези симптоми класическата психоанализа на Фройд разглежда като *символи на несъзнаваното* и именно тях изследва, за да стигне до едно по-цялостно разбиране за човешката психика и механизмите ѝ на действие. Оказва се, че силата и натискът на несъзнаваното са в основата на това, което може да стане достъпно и *символно представено в съзнанието*.

Според Фройд човешкото поведение може да бъде представено като последователност от събития, които се развиват на основата на най-ранните детски преживявания. Психоанализата предлага различни теоретични рамки, които описват детското развитие и особено развитието на психичните модели и *про-явата им посредством различни символни форми*, спрямо които действа във всекидневието си зрелият индивид.

Психоанализата е и определено мобилизиране на съзнаваното, насочено за опознаване на несъзнаваното чрез *езика на символните му прояви*. Това, което ни казва Фройд, е, че несъзнаваното е недостъпно само по себе си. То се изразява само чрез своите деривати и чрез възможността му да влиза в съзнанието чрез различни *символни форми*.

Психоаналитичният метод предлага възможност да се формулират определени изживявания, усещания и представи, които водят до конструирането на значения за несъзнаваните модели и процеси в съзнанието. Самата психоанализа като практика в много голяма степен е илюстрация за връзката и постоянното взаимодействие между несъзнавано, съзнание и знание, което става основно посредством *езика на символите*.

Психоанализата предполага, че комуникацията в психоаналитичния процес също притежава значения отвъд целенасоченото, директното и съзнаваното, и приема, че психичните процеси формират различни *символни елементи*, които се проявяват в поведението, в симптомите, мислите и чувствата, и че тези артикулации носят значение, което може да бъде разбрано в различни смисли. Освен това те отразяват природата на вътрешните представи за себе си и за другите хора по начин, който не винаги е достъпен за съзнанието.

Класическата психоанализа е свързана с идеята, че сетивните и ментални съдържания, за да бъдат осъзнати, трябва да са свързани с думи или словесни представи. Несъзнаваното преживяване трябва да бъде видоизменено, за да стигне до *езика, който също е една от най-популярните символни прояви при хората*, а оттам – и до съзнанието. Динамиката пренос – контрапренос ни показва, че за да разбере своя пациент, аналитикът трябва да използва собственото си съзнавано и несъзнавано като рецептор, да положи усилия да узнае собствените си изживявания и емоции с този пациент и да ги формулира, дори само пред себе си, в думи и концепции.

Откритието на Фройд се състои в това, че несъзнаваното не е в покой, че с него не е приключено и че то не е просто недоразвит остатък от развитието. Несъзнаваното е живо, способно за развитие и поддържа най-разнообразни връзки с останалите системи. То намира продължение в своите производни, изпраща своите делегати под формата на *различни символи* и създава различни ефекти.

Невротичните симптоми са и форма на *символни прояви*, са производни на изтласканото, което чрез тях достига до съзнанието. Прилагайки психоаналитичната техника, терапевтът непрекъснато кара пациента да произвежда производни на изтласканото, които поради изопачаване или отдалеченост могат да преминат през цензурата на съзнанието. Точно това представляват и свободните асоциации, които терапевтът очаква да му се съобщават без всякаква преднамереност или критична преценка и чрез които възстановяваме съзнавания образ на изтласканото. Аналитичната интерпретация е мигът, когато онези изтласкани и неинтегрирани процеси се задействат в емоционалния свят на пациента и едновременно с това се проявят *символично в речта*.

Психоаналитичната интерпретация в такъв случай функционира едва когато определени несъзнавани компоненти по един или друг начин са получили достъп до системите, различни от несъзнаваното. Тези компоненти са свързани със събития от личната история на всеки пациент. Събития, които вероятно са се случили отдавна, получили са запис в несъзнаваното или са фиксирани чрез изтласкването и оттам насетне упражняват патогенните си ефекти. За подобни събития Фройд предполага, че са от сексуално естество.

Символизацията, т.е. *създаването на символи за изразяване на безсъзнателното*, според психоанализата е едновременно креативен акт и защитен механизъм на психиката. Става дума за отместване на психичния интерес от натоварения с конфликти първичен обект към друг, свободен от конфликт, чрез символното им заместване.

Фундаменталните твърдения на психоаналитичната перспектива все повече заемат важно място не само в психологическите обяснения на множество факти и явления, но и в останалите сфери на социалните и хуманитарните науки, както и на други места във всекидневната житейска практика. Идеята за съществуването на психични процеси, пряко недостъпни за непосредстве-

ното ни съзнателно възприятие, но въпреки това проявяващи се под различни символни форми върху нашите преживявания и поведение, се доказва за първи път научно именно от психоанализата. Различните символни прояви на защитните механизми като реакция срещу болка, които отблъскват психични съдържания от съзнанието и търсят алтернативни решения, също са факти, описани за първи път и придружени с научно обяснение от психоанализата. Идеята за биопсихосоциален и епигенетичен възглед от началото до края на жизнения цикъл и проявите им като различни *символни форми*, както и развитието на Аз-а в последователността на поколенията като продукти на едновременната еволюция на тялото, психиката и обществото, също е един от основните приноси на психоанализата към разбирането на човешкото психично развитие. Разбирането, че далеч зад принципа на удоволствието стои нестихващата принуда за повторение и постоянно усилие за овладяване на онова, което е било болезнено, но въпреки това – пасивно преживяно, и под формата на символни факти оставя трайна следа в човешката психика, също е един от основните постулати на психоанализата.

Може да се обобщи, че революцията в мисленето в определена посока, която внася психоанализата, е решителна стъпка на човешкото общество, а съвременната биопсихосоциална парадигма позволява чрез изследването на символите да бъдат разрешавани различни интрапсихични, междуличностни и колективни конфликти.

Общо аналитично представяне

Аналитичната психология е дело на Карл Густав Юнг и неговите последователи, които продължават развитието на теорията му. Първоначално Юнг се интересува от теориите на Фройд, които намира за съзвучни със собствените си наблюдения. По-късно обаче се оттегля поради концептуални различия.

Теорията на Юнг се основава на телеологично допускане за целенасочеността на организмите, чрез която се разгръща процесът на трансформациите в индивидуацията на човека¹². Това става по начин, унаследен в уникалния психичен потенциал на всеки човек, който Юнг нарича Аз. Понятието на Юнг за Аз-а подчертава значението на баланса и целостта, но същевременно отива далеч отвъд това чрез признаването на духовното у всеки човек.

Теорията на Юнг представя човешката психика като вкоренена в еволюцията и пренасяна като архетипен образ и предразположеност в колективното безсъзнателно¹³. Колективното безсъзнателно, съдържащо в себе си цялата еволюция, предхожда и съдържа възникващото съзнание на човечеството. Аз-ът като носител на индивидуалното съзнание следователно се появява по-късно в човешкото развитие. Оказва се, че това разбиране контрастира с перспективата

¹² Якоби, Й. Психологията на К. Г. Юнг. Плевен, Лего Артис, 2000.

¹³ Юнг, К. Г. Човекът и неговите символи. Плевен, Лего Артис, 2002, с. 75.

на Фройд за Аз-а като център, от който се формира безсъзнателното като място за съхранение на потиснатото съдържание. Юнг вижда истинския център на индивидуалната душа като творчески източник. Този източник е Аз-ът, но не като индивидуално съзнание – както е при Фройд, а като цялостен духовен потенциал, лежащ в основата на душата на всеки човек. Той според Юнг, от една страна, е уникален – със свои неповторими черти, а от друга – универсален, притежаващ характеристики, повтарящи се и валидни при всички хора, биологичен – неизменно свързан и подчинен на своите предразположености и трансцендентален – съдържащ като неотменна своя характеристика и духовното в себе си.

Понятието на Юнг за безсъзнателното включва индивидуалното съдържание на личното безсъзнателно, произтичащо от личния опит, и отива далеч отвъд него – към дълбините на колективното безсъзнателно. То носи и индивидуална връзка с духовния източник на човешкия творчески потенциал, както и психологическото наследство на човешкия опит от най-ранните праисторически начала.

Езикът на безсъзнателното са *символните образи*. Символният модел е приложим към това, което никога няма напълно да се опознае. Колкото до разбирането на сънищата според този модел, сънят се разглежда не като продукт на цензурата от страна на съзнанието, а като функция на непознаването ни на първичния език. Докато сънищата на нивото лично безсъзнателно използват познати хора и места като изразни средства, мотивите зад равнището на личния опит се предават посредством архетипни образи, които се докосват до всички онези световни митологии, символизиращи еволюцията на човешката душа.

Почитайки символите на безсъзнателното като източник на знания и потенциален растеж, Юнг придава нова ценност на интроверсията като начин за свързване с живота. Така, извеждайки полярността „интроверсия–екстраверсия“ като основа на типологията си, представя начините, по които Аз-ът се ориентира към живота. Човекът с интровертна ориентация функционира по-естествено в термините на вътрешния свят, докато този с екстравертна ориентация функционира по-спонтанно в термините на външния свят. Служейки на Аз-а, заедно с основния личностов тип те създават дименсиите на четири функции. Всяка от тях се свързва с личностови характеристики, специфични за своята екстравертна и интровертна форма, а също и за степента на развитието си. Въпреки че всички хора притежават всичките компоненти, вариациите в комбинациите и степените на изявеност водят до голямо разнообразие. Всичките четири функции действат спонтанно без съзнателна посока, но по-диференцираните са по-податливи за творческо използване от Аз-а, докато по-малко развитите действат по-примитивно¹⁴. Като цяло аналитичната психология обобщава широките познания и използваните от страна на Юнг принципи от философията, антропологията, митологията, религията и литературата в осветляването на индивидуалната душа и човека като цяло.

¹⁴ Пак там, с. 67.

Фройд и Юнг – допирни точки и концептуални различия

Концептуалното различие между Фройд и Юнг се дължи и на разбирането за символа, защото в термините на психологията на Юнг символът не означава израз на безсъзнателно желание или конфликт, а цялостен образ, пулсиращ между противоположностите. В един от разговорите си двамата учени взаимно анализират сънищата си и това, което истински впечатлява Юнг, но и го огорчава, е, че Фройд отказва да приеме друго обяснение на безсъзнателните феномени освен психосексуалното.

Теоретичният разрыв между Юнг и Фройд до голяма степен се дължи на въпроса – *какво се разбира под символ* – идеята, нейното предназначение или цел и съдържание.

Юнг обяснява концептуалното различие, като казва, че съзнаваните съдържания, които ни дават указание за несъзнаваната основа, Фройд неправилно нарича символи¹⁵. Те не са истински символи, тъй като според Фройд играят роля само като знаци или симптоми на подпороговите процеси. Истинският символ се различава съществено от това и трябва да се разбира като интуитивна идея, която не може да бъде формулирана по друг или по-добър начин.

Преди това той дава нещо като дефиниция на символа, в която обяснява, че символите предполагат, че техният израз е най-доброто възможно описание или формулиране на един относително непознат факт, който се знае, че съществува. В един друг пункт, без специално позоваване на Фройд, той изразява оценката си за предизвикателността на символа, който според него е нещо много повече от израз на потиснатата сексуалност или някакво определено съдържание. Говорейки за произведенията на изкуството, които са откровено символни, той твърди, че техният език ни показва, че те означават повече, отколкото казват. Не можем да загърбим символа веднага, дори да не успеем да разгадаем неговото значение, по напълно задоволителен за нас начин. Символът отправя непрекъснато предизвикателства към нашите мисли и чувства. Това може би обяснява защо работата със символи е толкова стимулираща, защо ни завладява толкова интензивно, но също защо тя рядко ни доставя чисто естетическо удоволствие.

Несъответствията по въпроса за символизацията не прекратяват разрива между Юнг и Фройд, споровете продължават в аналитичната психология. Тази дисциплина като цяло обединява широк диапазон теоретични схващания и практически опит относно символната концептуализация, цел и съдържание. Въпреки това, когато Фройд интерпретира буквално доминиращия образ или пък е склонен да вижда символа като предимно сексуален, също е възможно да се открият широта и разнообразие в подтекста. Съобразно дефиницията на Юнг обаче, при условие че не се смесва *символът с неговото съдържание*, може да се приеме, че той има интелектуална, експресивна и алегорична функция, а не играе психологически опосредстваща и подпомагаща преходна роля.

¹⁵ Пак там, с. 59.

Що се отнася до *крайната цел на символа*, Юнг смята, че той има цели, които, макар че функционират по определен начин, трудно се вербализират. Символите се изразяват в аналогии. Символният процес е едно преживяване в образи и на образи. Неговото развитие се движи по законите на енантиодромиата – т. е. в съгласие с принципа, че дадена позиция се движи евентуално по посока на своята противоположност и дава доказателства за компенсация в действие, т. е. че негласно съзнанието се балансира от движението откъм несъзнаваното. Според Юнг противоположностите са неизкоренимите и необходимите предусловия на целия психичен живот. От активността на несъзнаваното се появява ново съдържание, съставено поравно от теза и антитеза, което е в компенсаторна връзка и с двете, по този начин се формира междинната теория, върху която противоположностите могат да се обединят. *Символният процес започва с чувството*, че е забравен, възпрепятстван при изпълнението на целите, но завършва с просветление, прозрение и способност за движение напред в ново направление.

В символите се обединяват противоположностите, те получават факти и от двете страни, които обединяват и лесно могат да бъдат преоценени от едната и от другата страна. Но ако вземем която и да е от двете позиции, ние просто укрепваме опозицията. Тук *символът помага*, защото, макар да не е логичен, той обхваща психологическата ситуация. Неговата природа е парадоксална и представлява третият фактор, или позиция, която не съществува в логиката, но дава перспектива, от която може да се извърши синтезът на противоположните елементи. Когато се конфронтира с тази перспектива, Аз-ът е свободен да осъществява рефлексия и избор.

Следователно *символът не е нито алтернативна гледна точка*, нито компенсация. Той ни насочва към една друга позиция, която, ако бъде правилно разбрана, обогатява личността и разрешава конфликта – трансценденталната функция свързва противоположностите и улеснява преминаването от една психологическа нагласа или състояние към друга, като се проявява чрез символи.

Събиращата функция на символите е връзка между реално и образно, или рационални и ирационални данни, която хвърля мост над бездната между съзнавано несъзнавано¹⁶. Според Юнг това е проява на енергията, която произтича от напрежението на противоположностите и която се съдържа в сериите фантазни случки, които се проявяват спонтанно в сънищата и виденията. Намирайки се в компенсаторно отношение спрямо двете, събиращата функция на символите дава възможност на тези и антитези да се срещнат при равни условия. Тя е тази, която може да ги обедини в някое метафорично твърдение, което надхвърля границите на времето и конфликта, като нито се присъединява, нито участва в едната или другата страна, а е в двете и дава възможност за един нов синтез. Според Юнг психиката си служи с образи и най-близкият

¹⁶ Пак там, с. 63.

рационален еквивалент на това е аналогията или метафората. Думата трансцендентен е израз на наличието на възможност да се надхвърли деструктивната тенденция да се клони към едната или другата страна. По този начин той говори за съзнанието и безсъзнателното, като смята, че те не трябва да се отделят, защото едното винаги допълва другото, а не е просто негов придатък (както в разбирането на Фройд).

Юнг разглежда трансцендентната функция като най-важния фактор в психологията. Той твърди, че нейната интервенция се дължи на конфликта между противоположностите, но не се пита защо се случва това, а се концентрира върху въпроса „заради какво“. Той намира, че на това може да се отговори по-добре от психологическа, а не от метафизическа или религиозна гледна точка. Това означава появата на един определен символ да се анализира в светлината на неговата уникална значимост, а не да се разглежда като истина от последна инстанция или като нещо, достойно за самопоздравление.

*Символите са завладяващи съобщения в картини*¹⁷. Те са неясни, метафорични и енигматични изображения на психичната реалност. Съдържанието, т.е. значението на символите, изобщо не е ясно, то се изразява в индивидуални и уникални термини, а в същото време участва в една универсална образност. Ако се поработи с тях, те могат да бъдат видени като аспекти на онези образи, които контролират, подреждат и придават смисъл на нашия живот. Следователно техният произход може да бъде проследен до самите архетипове, които чрез символите намират по-пълнен израз.

Символът е несъзнавано изобретение в отговор на съзнавана проблематика. Точно затова аналитичните психолози често говорят за „обединяващи символи“, т.е. такива, които събират заедно разпръснати психични елементи, „живи символи“, или вплетени в съзнавани ситуации, символи на тоталността, които поддържат и са свързани с реализацията на цялостната личност. Символите не са алегорични, защото тогава биха се отнасяли до нещо вече познато, а изразяват нещо много живо, нещо вълнуващо в душата.

Макар да се приема, че символните съдържания, които се проявяват при индивидуалната анализа, са подобни при тези на други анализи, всъщност не е така. Обичайни и повтарящи се психични форми могат да се представят от много и различни образи и символи. Извън това терапевтично приложение символите могат да се интерпретират широко в исторически, културален и общопсихологически контекст.

Символите в творчеството на Юнг

Символът според Юнг *е факт с огромна практическа стойност*, защото създава мост между безсъзнателната активност и съзнанието, в което на практика се проявява. Той произлиза от високите духовни стремежи на чове-

¹⁷ Пак там, с. 17, 30.

ка, но същевременно и от най-дълбоките корени на неговото съществуване. **Символът носи вродената възможност за развитие**, промяна и индивидуация чрез синтезирания опит на стотици поколения. Именно концентрираната в него мъдрост го прави интуитивна идея, посочваща, че съществува нещо непознато. Ето защо актуализирането на символа означава преживяването в образи и на образи, които трудно се вербализират, но дават прозрение и способност за движение напред в човешкото развитие. **Проявата на символа** може да се схваща като съобщение в картини, чието метафорично значение спомага за разрешаване на психичните конфликти¹⁸. Неслучайно символите се появяват най-интензивно в периодите на преход между етапите на живота, когато е необходимо преодоляването на едно качествено равнище и встъпването в ново. Енигматичното значение на символа произлиза от стоящия зад него архетип, придаващ смисъл и посочващ движещите сили на живота. Схващани като проява на архетипите, символите не само контролират и определят битието, но предоставят и възможността за неговото по-дълбоко опознаване. Разбирането и тълкуването на символа позволяват проникване в дълбините на индивидуалното и колективното безсъзнателно; в предвиждането на действия, които човечеството подготвя самò, но не може да контролира. И ако най-голямата опасност за човека идва от непредсказуемостта на собствените му реакции, както смята Юнг, то тогава символите са първото нещо, към което трябва да се обърнем.

Символът няма семантична интерпретация, поради което не може да се интерпретира като знак¹⁹. Това е така, защото символът е неразбираем факт с трансцендентен, мистичен характер, а не съкратен изразител на вече познатото. Живият, изпълнен със смисъл символ е най-добрият израз на неизвестното. Същевременно с това обаче неговата природа не може да се схваща като едностранна и изцяло безсъзнателна. Базирано върху принципа на енантиодромията, неговото образуване съчетава в една цялост рационалното и ирационалното, тъмнината и светлината, съзнателното и безсъзнателното. Символът притежава една страна, която е в съгласие с разума, но и друга, недостъпна за разума, защото в неговата същност са влезли не само данните на разума, но също и ирационални данни от чисто вътрешни и външни възприятия²⁰. Състоянието, в което символът може да съществува, е подобно на равнопоставеното положение на тезата и антитезата, които се отричат взаимно, но никоя не се подчинява на другата. Тази диспропорция е мъчителна за Аз-а и затова символът може да се роди само чрез „страстния копнеж“ на високоразвит дух.

Енантиодромията²¹ е тясно свързана с **юнгианското разбиране за символа**. Тя се използва за описанието на възникващата безсъзнателна про-

¹⁸ Пак там, с. 50.

¹⁹ Пак там, с. 18.

²⁰ Юнг, К. Г. Избрано. Том 2. Плевен, ЕА, 1993, с. 125.

²¹ Смяелз, А. Речник на аналитичната психология. Плевен, ЕА, 1995, с. 65.

тивоположност и е явление, наблюдавано винаги когато една крайно едностранчива тенденция доминира в съзнанието, предизвиквайки постепенното развитие на също толкова силна безсъзнателна контрапозиция. Този психологически закон е описан първо от Хераклит, който отбелязва, че един ден всичко се превръща в своята противоположност. Това е саморегулаторен механизъм, който управлява всички процеси на живота и стои в основата на принципа за компенсацията. Той обаче е и двигателят на процесите на символообразуване, тъй като символът е психична машина за преобразуване на енергията, течаща между два полюса. *Основавайки се на своята вътрешна противоположност, символът има положителен и отрицателен потенциал*²², които се урівновесяват. Полярностите в него произхождат от разцепването на нещо цяло и опита за митичното му събиране. Това състояние на постоянно събиране и разделяне обаче е необходимо условие за съществуването. Задачата на индивида е да се приспособи към процеса на отдалечаване и помиряване на противоположностите, за да може те да не се проявяват чрез неврозата като личностова дисоциация. Тя е патологичен израз на отцепването и блокираната възможност за последвала интеграция на полярностите, както и компенсация на непостижимото равновесие между тях. Обединяването на противоположностите в целостта на символа има трансцендентна функция, защото чрез нея всички аспекти на личността, които се противопоставят и търсят – невротично или не, – успяват да се помирят в цялостната личност. Тя е централен архетип, символно изразен в много алхимични изображения, който съдържа всички елементи на съзнателно и безсъзнателно. Цялостната личност е по-широка дефиниция от „себе си“, като по-скоро представлява чувството да бъдеш себе си, като архетипен израз на пълния потенциал и единството на човека. Същевременно тя е най-подходящото описание за съществуването на противоположностите в една цялост. Този проблем е тясно свързан с трансцендентната функция на символа. Тя улеснява връзката между полюсите, хвърляйки мост между съзнанието и безсъзнателното. Тази функция произтича от напрежението между противоположностите и осъществява стремежа към цялост, като именно тя позволява тезата и антитезата да се срещнат в равностойно положение. Тази възможност е изразена чрез трансцендентността, която не позволява доминиране на едната тенденция. По този начин човек избягва едностранчивостта и разбира чуждата перспектива. Според Юнг разгръщането на насието и разрушението, бягството в окултизма и маладаптивният начин на живот имат именно компенсаторна функция към нашата култура, омаловажаваща духа и природата. Това омаловажаване нарушава равновесието и съзнаваният живот е компенсирани в своята едностранчивост от безсъзнателното, защото тяхната цялост трябва да се запази. Трансцендентната функция не е нищо тайнствено и метафизично, а психична функция, произтичаща от

²² Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 510.

обединението на съзнаваните и безсъзнателни съдържания. Тя е от жизнено-важно значение, защото предизвиква ново стъпало в съществуването и нова ситуация, натоварвайки енергийно живота.

Архетип и символ в аналитичната психология

Един от начините да се определи символът е посредством архетипа, защото връзката между тях е причинно-следствена. Съществуването на архетипи обуславя появата на символите като тяхно изобразяване. Изследването на архетипа налага уточнението, че колективното безсъзнателно, от което и произхожда, е универсална част от безсъзнателното и притежава свръхличностен психичен субстрат. Терминът архетип е използван от много автори преди Юнг, дори намекът за него се съдържа още в Платоновото понятие за идея. Неговата дефиниция е за унаследен образ, появил се в праисторическо време, когато примитивният човек е имал императивна потребност да превърне външния опит и очевидното във вътрешни психични явления, но все още е нямал готова структура за съпоставка²³. Той е трябвало да претвори изгрева или залеза на слънцето, бъдещо еуфория, в психично събитие. Така митологизираните природни явления и стихии са станали образни прояви на една безсъзнателна драма на психиката, където слънчевото движение например е представено от съдбата на бога или на героя.

Архетипите според Юнг са психосоматични идеи, които свързват тялото, душата, инстинкта и образа. Те се откриват най-често в поведения, свързани с най-важните и универсални житейски събития като раждане, брак, майчинство, смърт, раздяла и др. Освен това обаче те могат да се наблюдават и във връзка с вътрешния психичен живот, като се разкриват чрез вътрешните фигури анима, сянка, персона и т.н. Архетипите са образци, които чакат да бъдат реализирани в човешката личност под най-различни форми и варианти. Архетипни качества притежават и символите и това обяснява тяхната провокативност и привлекателност.

На колективно равнище архетипът се проявява чрез символите в мита и приказката, а на личностово – в сънищата и фантазиите. Колкото по-величествен и всеобхватен е архетипният образ, толкова по-отдалечен е той от индивидуалното преживяване, защото голяма част от него е изгубена. „Архетипните образи са толкова пълни със смисъл, че хората дори не се сещат да питат какво наистина означават. Фактът, че боговете от време на време умират, се дължи на внезапното човешко откритие, че те не означават нищо, че са сътворени от човешки ръце, безполезни идоли от дърво и камък.“²⁴ Тогава хората разбират, че всъщност никога не са мислили за смисъла на архетипния образ и са подчинявали логиката си на предразсъдъци и недалновидност. Аналитич-

²³ Юнг, К. Г. Човекът и неговите символи. Плевен, Лега Артис, 2002, с. 48.

²⁴ Юнг, К. Г. Динамиката на несъзнаваното. Плевен, ЕА, 2001, с. 156.

ната психология, най-вече в лицето на Юнг, прави опит да характеризира архетипните образи и тяхната роля за развитието на човека, уточнявайки, че няма смисъл от научаване на списъка им наизуст, защото той е безкраен. Като комплекс от преживявания архетипите ни сполетяват като съдба и предопределят поведението ни, особено в най-важните и универсални събития като раждане, брак, майчинство, смърт, раздяла и други всекидневни поведения.

Процесът на символообразуване, осъществен на тази архетипна база, е дълбоко свързан с живота на човека. Натоварен с архетипен смисъл обаче, символът не е съзнателно измислен, а е интуитивен образ, който цели преобразуване на либидото. Това преобразуване помага на човек да канализира архаично сексуалната си енергия във фантазни действия, продуцирайки символ. По този начин символът се превръща в контейнер на излишъка на енергия и осигурява прехода от инстинктивните функции, които са били естествен факт в примитивното общество, към културните действия. Юнг нарича символа изравняване на либидото, т.е. представа, която може да приведе либидото в различна форма от първоначалната. **Високо стъпало в символообразуването е идеята за тотема**, който е тясно свързан с възникването и организирането на общностите²⁵. Това превръщане на либидото започва в зората на цивилизацията и продължава до днес. Колкото повече отсъстват символите в институциите на една държава, толкова по-лишено от удовлетворение на духовните потребности е обществото, а идентификацията на отделна личност с колективните продукти и процеси на културата е затруднена. Същевременно обаче връщането към естественото състояние на човека в примитивното общество, където символите могат да бъдат редуцирани до своите елементи, не е идеалната ситуация. Измъчван от суеверия, страхове и принуди, древният човек днес би бил определен като тежко невротичен. В този смисъл **символообразуването, характеризиращо културния напредък и духовните постижения**, спестява на хората живот, изложен на произвола на внушения, суеверия, демони и магии. Символът играе ролята на явление, елиминиращо конкретиката на заплахите и нагоните, които преследват човека от примитивното общество.

Символът се ражда в определен контекст и е значим за конкретна група хора, преди да стане универсален²⁶. Съществуват, разбира се, и символи, които се разпадат и концентрираната в тях енергия се натрупва в безсъзнателното, без да се канализира някъде. Обединяването на символите днес обаче води до изчезващата роля на Църквата и до търсенето на чужди символи, които да запълнят празнотата. **Разглеждайки християнската символика**, разбираме, че тя съществува, защото отговаря на един архаичен образец с отдалечен в миналото смисъл. Понякога ни се струва дори, че той безвъзвратно е изгубен и че всички богове са мъртви, но те продължават да живеят като пси-

²⁵ Пак там, с. 115.

²⁶ Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 512.

хични фактори. Те са архетипите и връзката с тях е въпросът – да бъдем или не духовни. Дори убеденият в смъртта на Бог, Нищце, носи неговия архетипен еквивалент – цялостната личност, която е представена в образа на Заратустра. Все пак отдалечеността на праобраза във времето ни кара да губим от неговия смисъл. Християнските символи не ни говорят нищо, както това се е случило с гръцкия и римския Пантеон, защото хората не мислят за стоящия зад символите архетипен смисъл, и той постепенно изчезва. Днес никой не си задава въпроса – защо всяка година на Коледа украсява елха, а запитан дали вярва в духове и магии, би отговорил отрицателно²⁷.

От друга страна, символите на чуждите култури изглеждат неразбираеми, харизматични и различни от собствените. Човек се чувства готов да ги приеме, без да се замисля по същия начин, както отхвърля старите. Юнг си задава въпроса, дали днес това се превръща в проблем, дали сме способни да приемем като нова дреха готовите символи, родени върху чужда земя, разказвани на чужд език, захранени от чужда култура, вплетени в една чужда история...²⁸

Същевременно обаче Юнг е убеден, че в човека живее нещо, което го тласка не към маскиране, а към това да ушие собствените си дрехи сам, и това нещо е вътрешната му консистентност. „Без нея всеки би могъл лицемерно да сложи ръка върху наследство, което не му принадлежи. Неуютното чувство на чуждото наследство и загубата на собствените символи изправят човека пред вакуум, изпълнен с абсурдни политически и социални идеи и с духовна нищета. По този начин нашият интелект постига фантастични неща, но в същото време духовното ни убежище се превръща в руини... Ние изразяваме мъдростта на всички времена и народи само за да открием, че всичко най-скъпо и драгоценно за нас вече е казано на най-превъзходния език.“²⁹ Следователно съществуват проблеми, които не можем да решим сами, т.е. без компенсаторната реакция на колективното безсъзнателно. Ако обърнем внимание на символите от сънищата в моменти на трудност, можем да тръгнем от дълбокия им архаичен смисъл, който е контрапункт на слабостта и безсилието на човечеството. Символното изразяване на архетипно формираните идеи е реакция на безсъзнателното, а срещата с него е среща със Сянката. Тя предоставя познанието за това, кой е човекът всъщност, но и чувството за несигурност и заплаха. Затова символът на безсъзнателното и на архетипа на сянката е вода като символ на целия живот, плуващ в хаос и очакване. Тя символизира всичко живо, неразделимостта на частите, преживяването ни на другия вътре в самите нас и т.н. С други думи, спускането в безсъзнателното е и един вид изгубване в себе си, в липсата на контрол и в опасността от разпад под натиска на обсебващи емоции, но е и начин да разберем собствената си съдба. Страхът от

²⁷ Пак там, с. 83.

²⁸ Юнг, К. Г. Избрано. Том 2. Плевен, ЕА, 1993, с. 159.

²⁹ Пак там, с. 160.

подобно начинание води до действия, които подготвяме сами, но не можем да контролираме, и от най-миролюбивите ни намерения се ражда ужасно събитие като войната. Откритието за собствената ни неадекватност предизвиква първична паника, защото всъщност е откритие, че заплахите на хората лежат в самите тях.

Обяснението за символа се гради именно на разбирането за психиката като саморегулираща се система, основана на противоположности. Тук Юнг навлиза дори в законите на термодинамиката, първият от които гласи, че енергията изисква наличието на две противодействащи сили. Сблъсъкът между тях обуславя появата на трети фактор, който дава възможност за тяхното помирение – това парадоксално трето е именно символът. Неговата трансцендентна функция позволява равновесие между противоречивите аспекти на психиката и следователно постигане на цялостната личност, която интегрира и съзнаваното, и безсъзнателното в себе си.

Интерпретацията на символа в работата на Юнг има огромно значение за *културата и религията*, защото процесът на зараждане на религиозната система се гради върху превръщане на архаичното ни наследство в символно³⁰. Юнг тръгва от предпоставката, че в основата на инцеста не стои половият акт с цел задоволяване на сексуалния нагон, а желанието да бъдеш отново дете. Търсенето на такова възраждане, което в своя примитивен вариант преминава през кръвосмешение, а с течение на времето започва да става през фантазията и символните средства. Опитът за канализиране на либидото по този начин е реализиран на висше духовно ниво именно в религиите. Чрез символите човек се извисява над инцеста, за да накара първичната енергия в себе си да започне да твори духовност. Днес голяма част от нашето мислене е организирано именно в символи. Освобождаването на инцесното либидо става по пътя на сублимация в религията, предлагаща начин за овладяване на Античността, в която сексуалният обект е толкова достъпен, че престава да бъде ценен и уважаван.

Като цяло юнгианската позиция посочва, че символите са срещата ни с универсалния, автентичен и вечен човек. Целостта на символа е в идентичността на противоположностите, където обектите са неразличими от природата. Това разбиране се базира върху теорията за компенсацията, според която никоя крайност не може да вземе превес над другата, без да предизвика патологична реакция. Сънищата, в които се проявяват символите, са инфантилни и неморални, но истински и непресторени като самата природа. Те не преправят съдържанието на безсъзнателното, а го манифестират, доколкото могат. Сънят е естествена реакция на саморегулиращата се система на психиката и цели да възстанови баланса между съзнавано и безсъзнателно, предавайки посланията им в символи. В този смисъл сънят не е фасада, защото не прави нищо нарочно, а е феномен със собствени цели и смисъл. Той използва алегоричен

³⁰ Юнг, К. Г. Психология и алхимия. Плевен, ЕА, 2001, с. 18, 44.

език и има собствена логика. Ако искаме да разчетем символите в съня, трябва да познаваме добре съзнаваната ситуация на сънуващия, защото съновният материал е нейната безсъзнателна компенсация. Сексуалните сънища са опит да се запълни емоционална празнина или да се получи обединение с обекта, защото сексуалността е аспект на цялостната личност. В този смисъл сексуалните символи визират не физически процеси, а свързаност и интеграция.

Обобщение на аналитичните виждания за символите

Символообразуването в термините на аналитичната психология възплъщава идеята за хармонията, присъстваща в източните философии и в алхимията. Негов продукт е средният път „на помириеното“. Смисълът на символа е ключов и проличава в митологията, религията и фолклора, придавайки на човека чувството, че преживява едни и същи проблеми с другите хора. Това преживяване осигурява живота в общност, давайки сила и убежище, както и сигурност, че има родство между всички живи същества на планетата. Разбирането и приемането на едната от двете позиции относно символа са обусловени от културната ни принадлежност. Фройдистката гледна точка е по-конкретна и с това вероятно по-близка до западната култура. Юнгианското разбиране може да се представи като мост между хората от традиционните култури и западната цивилизация, чието мислене е концептуално, причинно-следствено и индивидуално, а възприемането на света – по-далеч от сензитивността. За сметка на това културите от Африка, Азия и някои части на Латинска Америка са базирани по-скоро върху емоциите и пралогичното и мистично мислене. Ето защо прилагането на аналитичната психология, която отчита огромната роля на архаичното ни наследство и символа, е по-подходящо при терапията и изследването на тези общества.

Когнитивистки поглед върху символите

Когнитивната психология за разлика от психологиите на безсъзнателното разглежда символите и работата на човешката психика с тях по-скоро от гледна точка на съзнанието и процесите, протичащи в него. Затова и тук логично следва тяхното изследване през призмата на обясненията за образите и знаците и тяхното функциониране в човешката психика.

Образите като основа за разбиране на символите

Много са учените в сферата на когнитивната психология, които са посветили всекидневните си изследвания на разбирането на начина за изграждане на образи и знаци в човешката психика. Изследователите в тази сфера се занимават предимно с влиянието на образите и знаците върху всекидневното поведение на човека, връзката им с явлението вербална комуникация, характерно единствено за хората, предаването на информация с помощта на определени

кодове, имащи конкретен смисъл за отделния индивид. Въпреки наличието на множество и разнообразни изследвания, тази област продължава да бъде не докрай изяснена и да буди научния интерес. По-дълбокото изясняване на тези явления поставя началото и на осветляването на по-дълбоко ниво на процесите, по които хората приписват индивидуален смисъл на дадено явление и **създават символи**. Именно за това представяме описание на тези понятия от гледна точка на теориите за процесите на обработка на информацията, за да разгледаме процесите на символизация не само от гледна точка на безсъзнателната част от нашата психика, но и в сферата на съзнанието.

Основната характеристика, свързана с понятието **образ**, е това, че той е психична представа за отсъстващ обект. За разлика от идеите и символите, които са по-абстрактни, образът запазва нещо конкретно. Възникващ от спонтанната активност на съзнанието, образът не се поддава на наблюдение за разлика от обекта, който той олицетворява. Той е определена илюзия за обект, съдържащ определен субективен спомен за него. Често образите са оригинално творение, създадено на основата на различни спомени. Под тази си форма те често се появяват и в сънищата, облечени в различни символи. Образите обаче са много по-трудни за изучаване от езика например, защото са по-малко достъпни. Те не могат да се напишат или да се изговорят по директния начин, по който това може да се направи с езика. Те могат да бъдат описани вербално или представени под някаква друга форма, но тази дейност не е нищо повече от превеждане на образите в друга символна система и следователно е прекалено индиректно средство за комуникиране с тях. Следователно и тук психологията трябва да прибегне до различни умозаклучения за лежащите в тяхната основа мисловни процеси. Различни научни изследвания многократно доказват, че образите не са просто „картина в главата на човека, а са **символна дейност**, подпомагаща ни да манипулираме и да правим умозаклучения за информация, която е фундаментално перцептивна по природа“³¹.

На базата на множество изследвания формирането на образи се оказва най-предизвикателната от всички символни дейности, свързани с мисленето. Те поставят специални проблеми пред учените, защото докато езикът може да се представи като реч или писмено, образите са кратковременни по природа и проявление. За разлика от речта образът не оставя след себе си запис и може да се изучава единствено като се помолят хората да преведат умствените си представи в друга символна система или като се използват задачи, за които се приема, че включват представената дейност. Психологията се опитва да разбере природата и функциите на образите чрез тези индиректни средства.

Специфичната природа на образите, от една страна, поради тяхната мимолетна поява в съзнанието и от друга страна, поради уникалната обвързаност с конкретния индивид затруднява определянето им във формални термини. Го-

³¹ Корсини, Р. Енциклопедия по психология. С., Наука и изкуство, 1998, с. 863.

ляма част от съвременните усилия са насочени към въпроса, как да се представи формално образът. Дали за него трябва да се мисли като аналог на умствена картина, която след това се изследва от разума, или е представа, която е прекалено проста и подвеждаща. В крайна сметка, ако образът е картина, изследвана от разума, се налага да се запитаме за природата на тази умствена картина и да обясним как работи тя с разума.

В миналото психолозите са били склонни да избягват този проблем и вместо това да концентрират усилията си върху въпросите, как се използват образите и какво се прави с тях. Същевременно темата за образите и представите все повече се приема за съществена в съвременните изследвания върху символите. Такова ново равнище на интерес до голяма степен се дължи на влиянието на теориите за преработката на информацията и необходимостта те да се изпълняват в компютърни програми. Подобни компютърни обяснения на образите изискват и по-детайлен отговор на въпроса, как да се представи даден образ. Представите могат да се разглеждат и като символна дейност, която ни помага да представяме и следователно умствено да манипулираме перцептивните свойства на средата, която ни заобикаля. Лежащата в основата на образите символна система ни помага да мислим чрез използването на информация, която е фундаментално перцептивна по природа и често не е налична във вербална форма. Това е *символна система*, представляваща онова, което знаем за перцептивния свят. Същевременно, както *езикът не е просто сбор от символи* – думи, а е богато структурирана и управлявана от правила система, образите не са огромен сбор от умствени снимки, към които се обръщаме и изследваме тогава, когато е необходимо. Образите, както и езикът са системи, чиито правила се коренят в перцептивното ни познание и умения.

Съвременното научно изследване на образите започва още през втората половина на XIX в. с работата на Г. Фехнер, А. Бине и Фр. Галтън. Техните ранни трудове документират големи различия в степента, до която хората споделят, че използват образи. Галтън например изпраща въпросник на учени от точните науки и на други изследователи, в който ги моли да си представят сцени и след това да отговорят на въпроси за подробностите на образа – например неговия цвят, форма и т. н. Той с изненада открива, че много от колегите му – особено тези от точните науки – твърдят, че са неспособни да формират такъв образ и дори че не могат да разберат въпроса, докато други успяват много лесно да формират образи. Такива методи за изучаване на представите силно разчитат на интроспективни отчети. Когато методът на интроспекцията губи репутацията си в началото на XX в., изучаването на представите е изоставено заедно с него и това положение се запазва докъм 60-те години. През този период обаче задачи, които явно използват пространствените представи, стават често срещан компонент на тестовете за интелигентност и способности³².

³² Андреева, Л. Психология на познанието. С., ЛИК, 1999, с. 255.

Изучаването на образите и представите лежи в основата на съвременното изследване на символите поради техните прилики в произхода и същността, както и техните сходства по отношение на формите на проявление в човешката психика. Въпреки че тези въпроси продължават да подлежат на множество изследвания и научни търсения, тяхното осветляване до голяма степен е допринесло при разбирането на сложната същност на символа.

Знаците като основа за разбиране на символите

Наред с формирането на ментални образи и тяхното изследване човек придава определено индивидуално или универсално значение на обектите. Изследването на процеса на придаване на определен смисъл на даден предмет също е от особена важност за разбирането на създаването на символи от хората. Системното изследване на знаците в усилието да се създаде унифицирана наука е известно като семиотика, или семиология, и произлиза от дисциплините философия и лингвистика, както и от психологията, без чиито възгледи и разбираня това не би било възможно. По-нататък тези термини получават специализирано значение и в медицинската практика при изучаването на симптомите и по този начин в медицинската диагноза симптомите са знаците, представени за интерпретация. Общото значение за знаците в науката обикновено е свързано с разбирането, че те представляват стимул, който насочва организма към нещо различно от себе си. Знаците следователно се появяват естествено в средата или в организма или могат да бъдат създадени в лабораторна среда. Така, както са изучавани от поведенческите науки, знаците представляват предвербални или предлингвистични категории. Изследването на знаците като съдържателен компонент от човешкия език и изследването на думите като писмени или изговорени знаци обаче е това, което е породило науката семиотика. Именно семиотиката издига идеята за човешките същества като използващи знаци животни.

Швейцарският лингвист Ф. дьо Сосюр разглежда езика като връзка между мисълта и звука. Езикът изисква, от една страна, понятия, които са невербални и чисто психологически, и от друга, смислени звуци, които са изразите на понятията. Съюзът между понятието и изразяването му, между обозначеното и обозначаващото е по-скоро функция, а нещо друго. Тази функция представлява свързването на обозначеното с обозначаващото и възникващата в резултат на това цялост Сосюр нарича лингвистичен знак³³.

Същностно ***разграничение между знак и символ*** е изразено и от У. Пърси, според когото знакът е нещо, чрез което човек насочва вниманието си към нещо друго. Символът не насочва вниманието ни така към нещо друго, както прави това знакът, защото въобще не насочва, а дава обозначение на нещо друго. Специалната употреба на символните процеси като метод за откриване

³³ Корсини, Р. Енциклопедия по психология. С., Наука и изкуство, 1998, с. 351.

на нещо друго, като смисъла в човешкото поведение например, откриваме в появата на фройдистката теория.

З. Фройд нарича системата за психоаналитична терапия „говорещо лекарство“, подчертавайки значението на откритите изказвания на пациента – нещата, които той изговаря като основен материал, който трябва да се анализира и разбере. Това, което човек казва обаче, не трябва да се възприема и прекалено буквално. За Фройд анализът на символното съдържание на речта осигурява прозрения за психичното състояние на пациента.

Символното съдържание се признава за съществено и в създаването и оценката на изкуството, поезията и музиката още от XIX в., но и досега използването на символи не е достатъчно признато в усилията ни да разберем човешкия език.

В крайна сметка обаче психолозите стигат до някакво единно определение за знака, което гласи, че той е сензитивен елемент, правещ възможно познаването и разпознаването на даден обект. За разлика от сигнала, който се отнася до рефлекс и несъзнаването, знакът се обръща към човешката интелигентност. Знакът изразява и идея или чувство, но за да бъде разбираем, предполага гласна или негласна уговорка между индивидите. Той е и елемент за предаване на съобщения между хората и може да има различни значения и дори да няма логическа връзка с това, което изразява. Границите между знаците, сигналите и признаците и до днес не са ясно установени – един и същи елемент може да бъде последователно признак, сигнал и знак.

Изчерпателното изследване и разбиране на образите и знаците все повече ни доближава до по-силното осветляване по въпроса за символите.

Символи в комуникативните процеси

Анализирането на нечий опит, било то вътрешно – мислите, или външно – в общуването, предполага боравене с различни понятия и символи. При общуването е важна и способността за предаване на информацията. Съдържайки се в дадено понятие, предавана от един на друг, тя изисква използването на наблюдаем обект или събитие, което да представи това понятие, тъй като единият човек не може пряко да наблюдава понятието на другия. Именно способността да се представят идеите във външна форма прави възможно съобщаването им от един човек на друг. Комуникацията е най-отличителното от всички свойства на човешкото поведение и служи като фундамент за крайно сложните начини на живот, съществуващи във всички човешки групи.

Повечето аспекти на човешките култури се предават през поколенията, от един човек на следващия, посредством преднамерени действия на комуникация. Процесът на комуникация означава използване на даден обект или събитие за представяне на друг обект или събитие. Главно могат да бъдат разграничени два типа комуникативни действия – такива, които за предаване на информаци-

ята използват знаци, и такива, които използват символи. И хората, и другите животни комуникират посредством знаци, но *хората са единствените животни*, за които е известно, че *естествено комуникират чрез символи*. Нещо повече, човешките същества са много плодовити в постоянната употреба на символи. Когато съзнателно се заемат да общуват, хората използват по-често символи, а не знаци. Дори когато действията ни имат по-скоро естествен смисъл като знаци, ние често променяме смисъла или формата на тези действия от гледна точка на символа. С други думи, ние се стремим да трансформируем почти всяко нещо в символ на друго нещо.

При хората само най-простите от смисловите знаци – тези, които съобщават прости чувства по несъзнателен или непреднамерен път – са биологично предпрограмирани. Например ние изразяваме повишения си интерес към това, което наблюдаваме, чрез разширяване зеницата на окото, промяна, която се контролира на несъзнателно ниво от автономната нервна система (част от нервната система, която контролира функционирането на непроизволните действия като биенето на сърцето например). Този знак, макар и непреднамерен, е комуникативен и останалите възприемат промяната и реагират съответно като на доказателство за интереса на личността. По подобен начин повишеното мускулно напрежение, което сигнализира за надигащ се гняв, често е достатъчно комуникативно, за да накара наблюдателя да започне да действа по-внимателно.

При някои други животни дори и сложните комуникации могат да бъдат управлявани от биологично контролирани, поведенчески склонности. От друга страна, при хората всички сложни съобщения се предават чрез символи. Склонността да се създават символи – постоянно да се употребява едно нещо, за да представя нещо друго и отново, и отново да се променят значенията, след като веднъж са били създадени – отличава хората от всички други животни. Наистина другите животни са способни да се научат да реагират на даден белег, все едно че е друг, но само ако тези отделни белези по някакъв начин си приличат или винаги се възприемат заедно по едно и също време, или в едно и също пространствено разположение. Изглежда, че единствено хората имат склонността да създават многозначни връзки между неща, които нито имат голяма физична прилика, нито се срещат заедно в природата³⁴.

Знакът е предмет или събитие, използван, за да представи друг предмет или събитие по невербален начин. Факторите, определящи значението на знака, са биологичната природа на комуникатора или присъщите на самия знак физични свойства. Така рефлексивните действия и биологично унаследените инстинктивни действия, предаващи смисъл, могат да бъдат наречени знаци. Дори когато знакът е научен, смисълът му се основава на присъщите качества. Понякога животното може да има биологично обусловена предразположе-

³⁴ Крейпо, Р. Културна антропология. – В: „Идеология и символизъм“. С., ЛИК, 2000, с. 203.

ност за разпознаване на основния смисъл на знака, докато в друг случай може да му се наложи да го научи, бивайки многократно подложено на действието на знака и неговото съответствие.

За разлика от знаците *смисълът на символите винаги трябва да бъде научен*. Той също се използва, за да представи даден предмет или събитие, но смисълът на символа се създава от тези, които го използват. Освен това за символа не е необходимо да има някакво физично подобие или близост с обекта, който символизира. Тъй като значенията на символите са предмет на социална конвенция или консенсус, а не на природата, те могат да се променят твърде лесно, дори през живота на тези, които ги използват.

Двете най-активни форми на междуличностна комуникация са невербалната комуникация и езикът.

Символите в невербалната комуникация

Невербалната комуникация представлява съобщенията, които хората си предават без думи. Често тези съобщения са несъзнателни изрази на нашите емоции и дори могат да не бъдат определени като комуникация. Те варират от усмивките и прегръдките до разстоянието, което оставяме помежду си при разговор, и начина, по който използваме времето. Най-простата форма на невербална комуникация са *физиологичните знаци на символите*. Например изчервяването, което предава смущение, е пряко отражение на емоционалното състояние и се управлява от автономната нервна система. Усмивването, въпреки че може да бъде съзнателно контролирано и в определен контекст да изразява и друго символно значение, също така най-общо е пряко отражение на чувството за щастие. Като такова то се наблюдава и при глухи и слепи индивиди, точно както и при останалите. Без съзнателно усилие отпуснатата поза ще сигнализира за подчинение или поражение; продължителният контакт с очи показва агресия или желание за установяване на контакт; смутеното втренчване с отместване на погледа може да сигнализира за страх или нежелание за общуване. Интересно е, че във всяка култура невербалните знаци имат един и същи смисъл.

По този начин чрез съществуването на невербалната комуникация *символите придобиват своя универсален характер*. Хора от различни раси и националности изразяват щастието си по един и същи начин – с една и съща спонтанна усмивка; объркването – с характерното човешко свиване на вежди; скуката – с прозявка, и т. н. И все пак ние, хората, се отличаваме със склонността си да играем със значенията и понякога използвайки естествените знаци, им придаваме в зависимост от културните особености произволна форма или значение. Ние правим символи дори от знаците. Нашите невербални символи като жестовете за сбогуване, погледите за флиртуване и жестикулацията за презрение варират в различните култури. Много символни жестове

имат значение, което трябва да бъде научено, и ние в много по-голяма степен съзнаваме начина, по който ги използваме, и това, което искаме да предадем, отколкото при множеството смислени невербални знаци, които използваме спонтанно.

Най-разпространената *невербална комуникация чрез символи*, която извършваме, се изпълнява от добре видимите горни части на тялото – китки, ръце, рамене и части от лицето. Те често се използват при ситуации на целенасочена комуникация:

- когато вербалната комуникация е невъзможна, както и ако хората са твърде отдалечени един от друг, за да се чуват добре;
- когато вербалната комуникация е неподходяща, както и ако действащото лице иска да изпрати съобщение само на един член от групата, а знае, че останалите ще чуят вербалното съобщение, или ако чувства, че вербалната комуникация би имала твърде пряко или силно въздействие;
- ако употребата им допълнително ще подсили изговаряните вербални символи.

Определените от културните традиции вариации при такива символи могат да попречат на цялостното общуване между хора от различни култури, дори и на невербално ниво. Такива различия могат да доведат до неправилно разбиране между добронамерени личности от различни общества, които не осъзнават, че тяхното поведение само условно е надарено със смисъл и че същото поведение би могло да говори нещо различно на хора от друго общество³⁵.

Дори разстоянието, което оставяме между себе си и другите, има фин невербален смисъл. Е. Хол е изучил начините, по които хората символно структурират невербалното установяване на пространствени отношения с другите. Той нарича изучаването на начина, по който хората използват пространството около себе си, проксемика. Едно от откритията на проксемичното изследване е, че разстоянието, което хората избират да оставят спрямо другите, изразява начина, по който чувстват взаимодействието помежду си. Според Хол има четири основни разстояния, към които хората се нагласяват в своята работа и социални връзки – интимно, лично, социално и публично. Хол е изучил няколко общества и е открил, че разстоянието, което хората спазват при интимна, лична, социална или публична дейност, не е едно и също за всяко общество.

Невербалната комуникация често съпровожда речта, осигурявайки контекста, в който тя се интерпретира. Знаци като позата на тялото, жестовете и използването на очите изразяват вариациите на включеността на личността и интереса ѝ към другите присъстващи или към обсъжданата тема. Невербалната комуникация може да предаде информация за емоции като любов, омраза, страх, зависимост, подчинение, господство, интерес, незаинтересованост или скука. Затова тя определя и изразява природата на отношенията, в които учас-

³⁵Пак там, с. 189.

тва действащото лице. Без установяване на успешна невербална връзка между хората вербалното комуникация може да стане невъзможна.

Някои невербални знаци могат да бъдат поставени под повече или по-малко съзнателен контрол и се покриват със символно значение, което променя основното им значение като знаци. И все пак подобни невербални знаци не са достатъчно освободени от основната си тенденция да отразяват емоционалното състояние на действащото лице, за да бъдат използвани като продуктивни комуникационни системи. Истинският език е система от вербални символи, които правят възможно лесното превеждане на понятията в граматична последователност, представлява връзката между тях. Това улеснява предаването на сложни съобщения. Напротив, невербалната комуникация се стреми да изпрати прости, често несъзнателни съобщения за чувствата на човека и за идеите, изразявани в езика, ако има такива.

Символите в системата на езика

Езикът е символизираща система, която не разчита на изражението или изиграването на смисъла, който представя. Затова се казва, че езикът е отворена система за комуникация, тъй като неговият предмет е неограничен – могат да бъдат създадени нови съобщения за изразяване на всичко мислимо. Езикът може да бъде използван не само за предаване на емоционалния отклик на нещата и хората, възприемани в момента на общуването, но и за разговор върху несъществуващи неща и неща, които не са видими поради отдалечеността им във времето и пространството. Затова езикът е метакомуникационна система, която може да се използва, за да предава информация за самия процес на комуникация.

Сред запаса от символни умения на хората езикът е най-изключително открояващият се и систематично организиран компонент. Формално той се определя като вербална система за символна комуникация. Но според тази дефиниция звуците на речта, произнасяни от тези, които говорят езика, не са език. Речта се състои от звуци, използвани от общуващите като символи на техните понятийни модели на реалността. Езикът, от друга страна, е споделена система, която лежи в основата на акта на създаване на речеви звуци по определен начин. Тази система е изградена от три групи общи правила:

- правила за формиране на специфичните звуци на речта, използвани в езика;
- правила за свързване на звуците в речта в думи, символизиращи понятия;
- правила за свързване на думите в изречения, описващи връзката между понятията.

Съществуването на споделена *система за организиране на речевите символи* повишава количеството информация, която може да бъде предадена чрез тези символи. Ако говорещият не би могъл да направи нищо повече от

просто произвеждане на неструктурирана поредица от вокални символи, тогава слушащият би свързал тези изказвания със серия мисловни понятия. И все пак не би имал начин да реши коя връзка между съобщените идеи има предвид говорещият. Езикът позволява на слушащия да постигне това – да сподели сложните идеи³⁶.

Когато децата започват да учат езика, те не само заучават вокалните символи на речта, които чуват да се произнасят от другите около тях, но също така откриват смисловия модел за подреждане на тези речеве звуци. Броят на изреченията, които могат да бъдат казани на всеки език, практически е неограничен. Но съществуването на система, според Н. Чомски, която управлява организирането на думите в изречения, прави излишно усилието децата да чуят и запомнят всяко отделно изречение, преди са способни да съобщят на другия идеята, която искат да изразят. Необходимо е само да научат краен брой думи и краен набор граматични правила за подреждане на тези вербални символи в модели, изразяващи връзката между заместваните от тях понятия. След това те са способни да подреждат и препоредат своите думи по начин, който предава информация за идеи и връзки, които те никога преди това те не са чували изразени. Затова и наличието на социално споделен модел за представяне на понятия от поредицата вокални символи прави възможно да се създават нови изречения, да се предава информация за нови понятия и да се интерпретират правилно новите изказвания. Това е точно противоположно на законовите техники при другите животни, което поставя и основния предел на комуникативните им способности.

Межкултурни измерения на символа и символизацията

След като *значението на символите се определя условно*, то може да бъде променяно винаги когато това би подпомогнало процеса на комуникация. По този начин могат много лесно да бъдат създавани сходни символи винаги когато е необходимо да се изразяват нови идеи. Поради тази си способност да променя значенията на символите и да създава по желание нови човешката **символна комуникация** може да предава информация за сложни и фини подробности от опита, включително нови прозрения за външния свят и вътрешните преживявания, които никога преди това не са били изразявани. Подобно използване на символите прави човешката комуникация много по-богата и сложна, отколкото знаковата комуникация на което и да е друго животно.

Тъй като символи могат да бъдат физични обекти, условно надарени със смисъл, обществено споделяните от хората ярвания и ценности могат да бъдат обрисувани в дълготрайни форми – например паметници, произведения на изкуството, знамена и писмени документи. Такива символи помагат да се запази информацията и обществената традиция за дълъг период от време. Това

³⁶ Пак там, с. 193.

прави възможно постепенното натрупване и преоценка на информацията за много поколения. Цялостният корпус на споделеното човешко знание постепенно може да стане по-голям и усложнен, отколкото всеки индивид или група от сътрудничаещи си индивиди може да се надява да създаде. Така символната способност на човека прави възможно нарастването на комплексността, което не е възможно при никое друго социално животно³⁷.

Влияние на културните особености при формиране на символи

Тъй като разбирането на знаците се основава на съответствие с предишния опит, условията на културните ни традиции и на околната ни среда имат огромно въздействие върху начина, по който интерпретираме своя опит. Един пример за влиянието на различията в културите върху начина на интерпретиране на опита е съобщен от У. Ривърс, който е показал известната диаграма с двете успоредни линии на Мюлер–Лайер на папуасите от остров Мъри и на тодите от Южна Индия. И двете групи са интерпретирали фигурата по-вярно от англичаните. Фигурата на Мюлер–Лайер се състои от две хоризонтални линии с еднаква дължина, едната от които завършва с диагонални линии, сочещи встрани от центъра, докато другата завършва с диагонали, насочени под ъгъл обратно към центъра. Англичаните обикновено твърдят, че първата хоризонтална линия изглежда по-дълга от втората.

Възприемането на зрителната илюзия се оказва детерминирано от културната традиция или околната среда. Причините за тази илюзия са били проучени от много следващи изследователи. При изследване, проведено от Сегал, Кембъл и Хърсковиц, тази илюзия е била показана на 1878 души от 14 неевропейски страни. Изследователите са установили, че дължината на линиите на тази фигура по-често въвежда в заблуждение хората, които живеят в „мебелиран свят“ и в начина си на живот имат опит с двуизмерни образи на нещата. В действителност хората, измамани от илюзията, живеят там, където къщите имат равни страни, които се събират под правилни ъгли, като формират правилни линии по продължение на мястото си на пресичане, и най-вече там, където са свикнали да разглеждат плоските картини и диаграми като изображение на триизмерни форми. Постоянните навици, развити в тези общества, карат хората да виждат първата линия така, като че ли е по-далече, а втората като че ли е по-близо до наблюдателя. След като линиите са с еднаква дължина, за която се преценява, че е по-отдалечена, ще изглежда като по-дълга, каквато би трябвало да бъде, за да има същата видима дължина върху листа.

Друга известна илюзия е илюзията с пълната луна. Когато се гледа близо до хоризонта, дори и на картина, пълната луна изглежда много по-голяма, отколкото, когато е високо над главата. И отново крос-културално изследване показва, че тази илюзия е оформена от културата и от средата. Сегал и други

³⁷ Пак там, с. 183.

показват, че илюзията е особено действена при среда, която предлага открития поглед на обширната перспектива. Тя не работи при хора, които живеят в стеснено обкръжение, каквато е гъстата гора например. Тълкуването на това различие е подобно на това на Мюлер–Лайер. Хората, които имат неограничаван поглед върху хоризонта, привикват несъзнателно да преценяват разстоянието до нещата в зависимост от това, колко близо са до хоризонта. По този начин те научават, че отдалеченият предмет изглежда със същите размери, както близкият, само ако е по-голям. Когато те гледат картина на даден обект като луната близо до хоризонта и я сравняват с картината на същия обект, без да е показан хоризонтът, първият би изглеждал по-голям, тъй като несъзнателно се мисли като по-отдалечен³⁸.

Способността да се използват непълни данни, за да се построят понятия, които изглеждат завършени, е възможна само защото понятията по природа са идеализации. Ако понятията бяха точни модели на истинските неща, би било необходимо да има различно понятие за всяко отделно нещо, независимо от това, колко то си прилича с другите, но понятията са идеализации на нещата, а не техни копия. Така от гледна точка на понятията две подобни неща могат да бъдат разглеждани като едно и също. А след като понятията са идеализации, може да се създаде отделно понятие, което да не се отнася до нито едно истинско или съществуващо нещо, а до клас или категория от неидентични, но сходни неща. Понятието се изгражда от характеристиките на повечето обекти от този вид. Така способността да се изграждат обобщени понятия от ограничено количество информация увеличава възможността на хората да действат независимо от ограничения опит.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Символът, който се появява от съзидателното несъзнавано на човека и от неговата заобикаляща среда, изпълнява много благоприятни функции за личния и социалния му живот, обобщени по следния начин:

Първата функция на символа е от изследователски порядък. Насочен към непознатото, символът винаги проучва и се опитва да обясни смисъла, и позволява връзката между съзнанието и несъзнаваното, която разумът не винаги може да дефинира, да се схване по определен начин. Той разширява полето на съзнателното в област, където точното измерване е невъзможно и навлизането му там съдържа частица авантюризъм и предизвикателство. Символната мисъл винаги е израз на някаква връзка и в известен смисъл представлява определена напреднала степен на разбирането.

Втората функция, която изпълнява символът, е тази на заместител. Това означава, че той в определени ситуации може да замества, вместо отговор, ре-

³⁸Пак там, с. 182.

шение или удовлетворение, въпрос, конфликт, желание, които остават в неопределено положение в несъзнаваното на човека. С други думи, това е заместващ израз, предназначен да прокара в съзнанието под маскирана форма някакво съдържание, което поради цензурата не може да проникне в него. Символът обяснява доловимия и изживян свят такъв, какъвто го усеща субектът, но не според критическия си ум и на нивото на съзнанието, а според чувствителността си и характерната си психика, основно на нивото на несъзнаваното. Понякога той замества връзката на Аз-а с неговата среда, положение или със самия него, когато тази връзка не е добре осъзната. Но това, което той се опитва да внуши, не е само според фройдистката школа обект на отхвърляне, той е и според мисълта на Юнг смисълът на едно търсене и отговор на неконтролируемата интуиция. Първоначалната функция на символите е именно това екзистенциално откриване на себе си благодарение на опита, предаван във времето през поколенията, в който можем да включим целия си личен и социален опит.

Друга функция на символа е тази на посредник. В действителност символът изпълнява посредническа функция между материята и духа, природата и културата, реалното и съня, съзнателното и несъзнателното. Той е и резултат от сблъсъка на противоположни тенденции и на аналогични сили, които посредством него се свързват в определено съотношение. Той компенсира дисоциативните структури на обърканото либидо чрез асоциативни структури на ориентираното либидо. В този смисъл символът е и фактор за равновесие. Една жива игра на символи в психиката осигурява интензивна и здрава умствена дейност, като в същото време действа освобождаващо. Символът оказва и едно от най-ефикасните съдействия за развитието на личността, защото според наблюденията на Юнг притежава една блестяща експресивност извън своя формален израз, т.е. практическа ефикасност от гледна точка на ценностите и чувствата. Освен това той благоприятства последователните и преобърнати преминавания между нивата на съзнателното – познато и непознато, изявеното и латентното, между Аз-а и Свърхаз-а.

Следващият аспект на функционалната роля на символите е свързан с тяхната обединителна сила. Основните символи съсредоточават целия опит на човека – религиозен, социален, психичен – на трите нива на човешката психика – съзнание, свръхсъзнание и несъзнавано. Освен това благодарение на символа, който го разполага в огромна мрежа от връзки, човек не се чувства чужд на Вселената. Образът става символ, когато неговата стойност се увеличи дотолкова, че да свърже в човека неговите иманентни дълбини с една безкрайна трансцендентност.

Символът в човешкото поведение може да изпълнява педагогическа и терапевтична функция с това, че създава чувство ако не винаги за идентифициране, то най-малкото за участие в наиндивидуална сила. Свързвайки различните елементи на Вселената, той кара човека да чувства, че не е същество, изолирано и загубено в огромното множество, което го заобикаля.

Символът е и един от най-мощните фактори за включването в реалността благодарение на социализиращата си функция. Той осигурява дълбоко общуване със социалната среда – всяка група или епоха си имат своите символи и да се вълнуваме от тези символи, означава да участваме в тази група или епоха. Символът е универсален език, защото е мислено достъпен за всяко човешко същество и защото произлиза от човешката психика. Ако можем да приемем една обща основа за колективно подсъзнание, способно да приема и изпраща съобщения, то не трябва да забравяме, че тази обща основа се обогатява и разнообразява от приноса на всички етноси и личности. Затова и привидно един и същ символ ще има различна окраска в зависимост от различните народи и индивиди, а също така – и от историческото време и атмосферата на настоящето. Важно е да бъдем чувствителни към тези разлики, ако искаме да избегнем недоразуменията и най-вече да проникнем в дълбокото разбиране на другия.

С изучаването на символите и провеждането на експерименти за изследването им се поставя една нова основа за разбирането на човешкото поведение, а оттам – и за по-стриктното му прогнозиране. През вековете благодарение на еволюцията на културите и духовността символът се превежда на нов език, отприщва непредвидени съзвучия, разкрива неуловими смисли. Но той запазва своята първостепенна ориентация, вярност на оригиналната интуиция и свързаност в последващите интерпретации, а водещите схеми се нареждат върху една и съща ос.

Да се прочете многохилядолетната митология с очите на съвременния човек, не означава просто да се предаде миналото, нито пък да му се придаде повече светлина, отколкото притежава. Това живо четиво, което се предава чрез създаването и използването на символите, участва със собствения си живот и така го прави по-интензивен и актуален. Разказът или образът остават същите, но започват да действат на различни нива на съзнанието и възприятието в среда, която е повече или по-малко приемаща, а нюансите на символа се променят според термините на връзката, която ги изгражда. Силата в дълбоката структура на символите продължава да ръководи различните интерпретации, които се развиват през вековете около една и съща символна ос. Затова на човек не му остава друго, освен да търси и намира чрез символа ключовете към прекрасните неща, които го заобикалят във всекидневието му, и извън привидностите на повърхността на нещата да потърси истината и радостта в скрития и свещен смисъл на всичко, което го заобикаля, защото това е пътят на бъдещето.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, П. (2002). „Психологията пред съда на алогичността в живота“. – В: сб. от Научна конференция по приложна психология и социална практика. Варна, УИ „Черноризец Храбър“.
- Алистър, Я., К. Хок (2004). Съвременна юнгианска анализа. Плевен, Лега Артис.
- Андреева, Л. (1999). Психология на познанието. С., ЛИК.
- Бонгар, Б., Л. Бютлър (2002). Пълен наръчник по психотерапия. С., ЛИК.

- Деянова, Л. (1996). Социология на символните форми. С., ИК „Критика и хуманизъм“.
- Енчев, Хр. (2003). Светът на символите. Габрово, УИ „Васил Априлов“.
- Илиев, А. (1992) Загадката на сънищата. С.
- Карвасарского, Б. (1998). Психотерапевтическая энциклопедия. Санкт-Петербург, Питер.
- Корсини, Р. (1998). Энциклопедия по психология. С., Наука и изкуство.
- Крейпо, Р. (2000). Културна антропология. С., ЛИК.
- Лукин, Ю. (1998). В света на символите. С., ЕТ „Кирил Маринов“.
- Матеева, Н. (2003). Относно символа и символизацията в психологията. – В: сб. от Научна конференция по приложна психология и социална практика. Варна, УИ „Черноризец Храбър“.
- Райнов, В. (1993). Символното поведение на човека. С., БАН.
- Ратнер, Й. (2005) Психоанализа – класиците. С., ИК „Кибеа“.
- Самоелз, А. (1993). Критически речник на аналитичната психология. Плевен, Евразия.
- Тодоров, О. (2006). Психоанализата – фрагменти от едно въведение. С., ЛИК.
- Фройд, З. (1994). Анатомия на чувствата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1991). Изкуството на психоанализата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1991). Култура и Ерос. С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Неврозите, произход и лекуване. С., Евразия.
- Фройд, З. (1995). Нови уводни лекции в психоанализата. С., Евразия.
- Фройд, З. (1992). Отвъд принципа на удоволствието. С., Наука и изкуство.
- Фройд, З. (1994). Психология на религията, С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Тайната на живота. С., Евразия.
- Фройд, З. (1993). Тълкуване на сънищата. С., Евразия.
- Фром, Е. (1998). Душата на човека. С., ИК „Христо Ботев“.
- Фром, Е. (2005). Забравеният език. С., Захарий Стоянов.
- Хол, Дж. (2005). Юнгианска анализа на сънищата. Плевен, Лече Артис.
- Шевалие, Ж., А. Геербрант (2000). Речник на символите. С., ИК „Петриков“.
- Юнг, К. (1992). Архетиповете и колективното несъзнавано. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1991). Динамиката на несъзнаваното. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1995). Еон. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). За основите на аналитичната психология. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). Избрано. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (1993). Отговор на Йов. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (2001). Психология и алхимия. Плевен, ЕА.
- Юнг, К. (2002). Човекът и неговите символи. Плевен, ЕА.
- Baxter, L. Symbols of Relationship Identity in Relationship Cultures. <http://www.sagepublications.com>;
- Jones, R. Psychological Value and Symbol Formation. <http://www.sagepublications.com>;
- Eliasz, N. The Symbol Theory part One, Two and Three, <http://www.sagepublications.com>;
- McCullagh, C. The Relations between Symbols and what They Symbolize, <http://www.sagepublications.com>;
- Pool, J. The Power of Personal Symbols: a Theme in Anthropological Work of Gananath Obeyesekere, <http://www.sagepublications.com>;